

Vzťah verejnej mienky a naratívneho prehovoru v próze Kálmána Mikszátha

Tibor Gintli

GINTLI, T.: *The Relation between the Public Opinion and the Narrative Utterance in Kálmán Mikszáth's Fiction*
SLOVENSKÁ LITERATÚRA 64, No. 1, p. 63 – 72

Key words: anecdotal narration, oral narration, narrative levels, direct quotations, free indirect speech, implied author, metafiction

Anecdotal narration outlived the 19th century in Central Europe and its new forms lead to some of the definitive works of modern literature, as Hašek's world renowned Švejk proves. Anecdotal narratives from the 19th century were governed by collective systems of values and thus did not conform to the more individual outlook of modernity. Thus separation from these collective outlooks seemed to be a requisite for the continuation of the anecdotal tradition. The emblematic figure of the 19th-century anecdotal narration in Hungary was Kálmán Mikszáth. The study examines the hidden narrative methods that allow the narrator, and the implied author to move away from the common opinions they seemingly uphold in Mikszáth's works. The paper concludes that those of Mikszáth's narrative that turn away, or simply keep a distance from the common opinion paved the way for the modernisation of anecdotal narrative forms in Hungarian literature.

Kľúčové slová: anekdotické rozprávanie, ústne rozprávanie, úrovne rozprávania, priama reč, nevlastná priama reč, implicitný autor, metafikcia

Smerovanie maďarskej epiky, nadväzujúce v prvých desaťročiach 20. storočia na dedičstvo anekdotického rozprávania, prešlo rôznymi cestami. Najdôležitejším inšpiračným zdrojom bol však naratívny jazyk prozaika Kálmána Mikszátha. Jedno smerovanie nadväzuje na túto tradíciu a druhé ho určitými gestami prehodnocuje. V tomto príspevku nie je priestor na to, aby sme podrobne analyzovali rozdiely, preto sa zmienim iba o jednej črte, ktorej vzhľadom na zvolenú tému pripisujem určujúci význam.

Jedným z typických znakov anekdotického spôsobu rozprávania, napodobňujúceho ústne podanie, je istý familiárny ráz, ktorý možno čiastočne dať do súvislosti jednak so simulovanou situáciou jazykového prejavu a jednak so vzťahom

64 ku kolektívnemu vedomiu v 19. storočí. Anekdoticke narácia s obľubou vytvára fiktívnu komunikačnú situáciu rozprávania v spoločnosti. Ide napríklad o situáciu, keď rozprávač rozličným spôsobom oslovuje fiktívnych poslucháčov alebo zdôrazní familiárny, dôverný tón rozprávačového hlasu. Romantická literatúra okrem kultu jedinca prijala aj tézu jeho splynutia s kolektívom. V maďarskej literatúre 19. storočia je rozšíreným umeleckým gestom stotožňovanie ľudu s národným spoločenstvom, pričom ľud tvorí esenciu spoločnosti. V epike modernej maďarskej klasiky sa naratívny prehovor čoraz väčmi odpútal od kolektívneho hľadiska. Naproti tomu v diele autorov, ktorí chápu spoločenstvo ako axiologickú kategóriu, sa dôraznejšie zvýraznil kolektívny charakter anekdotického spôsobu rozprávania. Takže narátor seba a/alebo svojho hlavného hrdinu prezentuje v pozícii zosobneného spoločenstva.

Keď poznáme túto situáciu, možno si položiť otázku: aký je vzťah hádam najdôležitejšieho prameňa anekdotického rozprávania, Mikszáthovho prozaického jazyka k verejnej mienke prezentovanej v texte. Otázku možno skúmať z viacerých hľadísk, lebo verejná mienka sa môže ukazovať v rámci odlišných jazykových foriem. Hlas spoločenstva sa môže prezentovať vo forme „priameho citátu,“ rozprávačového zovšeobecnenia, voľného doplnku na okraji, ale aj anonymného subjektívneho prejavu.

Z naratologického hľadiska najzložitejší variant záznamu verejnej mienky je anonymný subjektívny prehovor. V tomto prípade ide o prejav, ktorý je ťažko identifikovateľný, aký efekt vyvoláva, či je to hlas neviditeľného zboru verejnej mienky, alebo subjekt rozprávačového prejavu. Nemožno totiž jednoznačne rozhodnúť, či postava vyjadruje také vyhlásenie, ktoré zodpovedá verejnej mienke, alebo bez gesta stotožnenia s prejavom postavy cituje stanovisko verejnej mienky, prípadne rozprávač po citovaní slov postáv k tomuto prejavu pripojí hlas verejnej mienky. Vzhľadom na náš výskum najväčšiu pozornosť si zaslúži variant, keď sa táto neistota dotýka hranice verejnej mienky a rozprávačového prejavu. V Mikszáthovej próze zavše možno zistiť, že v danom priestore textu niet ani stopy po zjavnom rozprávačovom odstupe od anonymnej výpovede verejnej mienky. Naratívny prehovor vyjadruje také všeobecne prijaté stanovisko alebo životnú múdrosť, ktoré aj samo akceptuje a prípadne nespochybní ani neskôr.

Okruh problémov verejnej mienky v Mikszáthovej epike doposiaľ najdôkladnejšie skúmal Gyula Herczeg¹ v rozsiahlejšej, viacstránkovej poznámke pod čiarou svojej štúdie venovanej ľudovému prozaickému štýlu. Mój prístup k problému sa od jeho spôsobu líši v tom, že nekladím dôraz na rozlíšenie rovín narácie, ale predovšetkým ma zaujíma ich vzájomný vzťah. Herczeg po analýze konkrétneho citátu z textu anonymnú subjektívnu formu verejnej mienky opisuje takto: „V tomto prípade zmena komunikačného podania oznamovacej roviny je pomerne čitateľná: jestvuje teda autorova rovina, druhá je rovina postavy a tretia je rovina, ktorú celkom jasne nemožno spájať s nikým, lebo hovorca nie je prítomný.“² Rozbor sa sústreďuje na zistenie totožnosti hovoriaceho hlasu, a keď prestane

1 Gyula Herczeg (1920, Pécs/Pátfkostonie - 1994, Budapešť), maďarský jazykovedec a romanista, systematicky sa venoval výskumu štýlových prvkov literárneho jazyka z okruhu staršej maďarskej prózy, maďarskej prózy 19. storočia i modernej maďarskej prózy klasického obdobia. Samostatnú monografiu napísal o štýle prózy Zsigmonda Móricza (HERCZEG, Gyula: *Móricz Zsigmund stílusa*. Budapest : Tankönyv kiadó, 1982, s. 318).

2 HERCZEG, Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Budapest : Tankönyv kiadó, 1979, s. 239.

hovorí, v podstate sa končí aj skúmanie. Premennivá interakčná hra prehovorov sa nenastoluje ako výrazový aspekt, hoci dôležitá otázka naratívneho prístupu je vzťahom prehovorov, čiže významovou platnosťou okruhu výroku. Poňatie obsiahnuté v citáte pravdepodobne súvisí s tým, že epické prehovory sa na Herczegovom interpretačnom horizonte zjavujú ako pomerne hierarchizované štruktúry. V centre jeho záujmu je skôr odkrývanie a demonštrácia štruktúry, než kontaminácie prekračujúce hranice. Z dnešného hľadiska náčrt citovaných rovín pôsobí trochu zveličene. Herczegove rozboru nerozlišujú rozprávača a autora, ako nerobia rozdiel ani medzi implicitným a empirickým autorom. V takomto modeli nadobúda priveľkú autoritu rovina pripisovaná autorovi, akoby sa ona svojou hierarchickou váhou usadila na celý epický svet. Bezpodmienečné prvenstvo „autorovej roviny“ celkom iste znižuje autoritu rozprávačovho prehovoru, ktorá podmieňuje interpretačnú vnímavosť riešení. Hoci presný výklad Herczegovho myšlienkového pochodu vo viacerých bodoch sťažuje aj trochu voľné zaobchádzanie s pojmami, podľa môjho názoru vyššie spomínaná hierarchizovaná štruktúra sa objavuje aj v nasledujúcej citovanej definícii verejnej mienky: „Najväčší [Mikszáthov] výtvarný predsa len bolo voľné narábanie s verejnou mienkou: vytvoril z nej mnohovrstevný humorný, ironický výrazový prostriedok. To, čo sám nechcel povedať ako autor, prípadne nechcel dať ani do úst svojim postavám, podľa vlastného vkusu vložil do úst verejnej mienky.“³ Zdá sa, akoby v týchto niekoľkých riadkoch, ak vyznačenie „autor“ nechápeme ako nepresné synonymum rozprávača, rozličné prehovory pokladal za nositeľov autorovho odkazu: autor hovorí buď priamo, alebo nepriamo, prostredníctvom postáv a verejnej mienky. Ak vo vete je hlavné tvrdenie, že text píše autor, potom každý prehovor je jeho dielom, čo naznačuje, že verejná mienka je autorov odkaz a sprostredkovateľka domnelého autorského stanoviska. Ale toto tvrdenie zrejme nezodpovedá skutočnosti. Pri sprostredkovaní verejnej mienky priamym citátom je to samo osebe pochopiteľné v takých prípadoch v blízkosti autora, keď implicitne postavený rozprávač vyslovene ironizuje verejnú mienku, ako je to vo vyššie polovici Herczegových príkladov z *Lubovnianskeho strašidla*.⁴

Zložitejší prípad verejnej mienky je variant, keď sa zdá, že rozprávačov prehovor prijíma verejnú mienku, osvojuje si ju, a keď rozlíšenie naratívnych rovín

3 Tamže, s. 237

4 Stručný obsah príbehu: Všetci ľudia si myslia, že čizmár Štefan Filčík nemá nikoho rád, iba svoj zvláštnymi výšivkami ozdobený kožuch, ktorý jednoducho spomína. Starý čizmár nerád pracuje, jeho mrzutosť a neprívetivosť odradí ešte aj ojedinelých zákazníkov, ktorí sa naňho obracajú. Svoju bezcitnosť najvýraznejšie prejavil raz večer dcére Terke, ktorú chcel vydať za krivajúceho mlynára z Čoltova. Pekné mladé žieňa sa však radšej stalo milenkou slúžneho. Keď prišla domov navštíviť otca, povedal jej len toľko, že nepozná slečnu. Neskôr Štefan Filčík dostal viac finančných zásielok, ktoré mu posielali starí dlžníci, ale už sa na nich ani nepamätal. Napokon prišiel na koreň veci, že dcéra ho takto chce podporovať, a nato peňažné listy zaradom vracia na slúžneho adresu. Zakrátko však pekná Terka smrteľne ochorie a slúžny sa pokúsil nahovoriť Filčíka, aby navštívil dcéru, čo priamo odmietol. Vtedy slúžny dal pokyn hajdúchovi, aby mu ukradol starcov kožuch, ktorým by ho prilákal na návštevu dcéry. Slúžny rozchýril, ak dopadnú páchatelov, že kožuch bude v úrade slúžneho, kde ho možno vyzdvihnúť do štyroch dní, a ak sa za ten čas oň nikto neprihlási, kožuch vydražia. Keď starý Filčík prišiel po kožuch, slúžny ho zaviedol do izby, v ktorej ležala jeho umierajúca dcéra prikrýta otcovým kožuchom. Filčík pri pohľade naň najprv tackavo zaspätkoval, potom minútu nehybne postál a napokon kožuch stiahol z dcéry rýznym pohybom a odišiel. Cestou domov sa potkol na kapse a o chvíľu vysvitlo, že toto imanie patrí otrhanej zobračke, ktorá so svojím dieťaťom spí pod neďalekým stromom. Starý Filčík dlho hľadel na spiacu dvojicu, potom zrazu na ňu rozprestrel kožuch, ešte raz sa po nej obzrel a pobral sa domov.

66 ani zďaleka nie je samo osebe pochopiteľná možnosť, lebo na danom mieste textu, kde sa dostáva k slovu verejná mienka a či skôr zdanlivo zhodné stanovisko rozprávača s verejnou mienkou, nevzniká citelne vnímaná trhlina medzi verejnou mienkou a vlastným stanoviskom rozprávača. Stretávame sa s takými príkladmi, keď rozprávač vo svojom rozprávaní postupuje tak, že explicitne formou krátkej vsunutej poznámky oddelí vlastné stanovisko od mienky verejnosti. Klasickým príkladom tohto postupu je poviedka Ten pohan Filčík.⁵ Pri Filčíkovej charakteristike čítame nižšie citované zhrnutie, po ktorom nasleduje začiatok Terkinho príbehu:

Bol to mrzutý, neprívetivý človek. Na tomto svete okrem svojho kožucha nemal rád nikoho a nič. Ved'koniec koncov nemôže byť väčšia donebavolajúca krutosť než to, ako sa zachoval k svojmu jedinému dieťaťu, k dcére Terke. (s. 140)

V obidvoch vetách možno vnímať výrazné napodobnenie živého hovorového jazyka: v prvej tete ide o zamľčané zámeno, resp. podstatné meno, v druhej je to uplatnenie formy vytyčeného vetného člena s familiárnym tvarom mena Terka. Spomínaná forma sa používala v rámci užšej spoločnosti. To však nestačí na to, aby sme mohli citované riadky jednoznačne rozlíšiť od prejavu rozprávača. Celú poviedku predsa charakterizuje dôverná atmosféra, nielen verejná mienka, ale aj prehovor rozprávača predstavuje Filčíkovu postavu ako osobne známú. Pri sledovaní Herczegovej argumentácie môžeme uvažovať tak, že druhá veta, nadväzuje na živý jazyk v takej miere, že už aj hlas verejnosti sa stane pravdepodobnejším. Navyše túto vetu oddeľuje nový odsek od predošlého, a tým zároveň aj od rozprávačovho prehovoru. Zalomenie však možno zdôvodniť aj začiatkom príbehu, na druhej strane, v prípade rozprávača, ktorý sa prejavuje ako člen spoločenstva, ťažko možno postaviť hranicu medzi mienkou verejnosti a prehovorom rozprávača. Takisto na druhom dôležitom mieste textu, ktorý hodnotí Filčíka, sa v rozprávačovom prehovore neotvára zjavná trhlina medzi jeho vlastným stanoviskom a predpokladaným hlasom verejného zmyšľania:

Vonku si prehodil cez plecia oprávnený majetok a napriek tomu, že sa zmrákalo, vykročil domov neznámymi cestami. Teraz nechcel stretnúť človeka. Možno tušil, že ním sám nie je.

Z tváre sa mu nedalo nič vyčítať, zdalo sa, že je pokojná. Možno sa v nej zračilo isté uspokojenie, že kožuch našiel. Tento človek mal namiesto srdca naozaj kameň. (s. 146)

5 Vybrané citáty v texte sú prevzaté z vydania slovenského prekladu poviedky Ten pohan Filčík v cykle *Dobří Plavci (Pätnásť drobných príbehov)*. In: MIKSZÁTH Kálmán: *Slovenskí rodáci* Bratislava : Vydavateľstvo Marenčin PT, 2010. Preklad Karol Wlachovský. V origináli: MIKSZÁTH Kálmán: *Mikszáth Kálmán összes művei*. Zv. 32. Red. Bisztray Gyula a Király István. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1968.

V záverečnej vete prvého odseku niet stopy po zdôrazňovaní živého hovorového jazyka, takže ak prijímame Herczegove hľadiská, nemali by sme dôvod stotožniť tento úsek s hlasom verejnosti.

Podobná poloha druhého odseku obsahuje úslovie, taký všeobecne používaný slovný zvrst, ktorý naozaj navodil prejav verejnej mienky. V tomto bode sa teda rozprávačov prehovor a hlas verejnej mienky ešte nevzďaľuje jeden od druhého. Stane sa tak v závere poviedky prostredníctvom vsunutej poznámky rozprávača s gestom spätného poukazovania:

Znútra ho zohrievala myšlienka na tom mieste, kde iní ľudia majú srdce, ale prozreteľnosť mu – podľa verejnej mienky – dala iba kameň. (s. 147)

V prípade poviedky Slávny gajdoš lapaj⁶ sa zo strany rozprávača nestretávame s takým zjavným odmietnutím verejnej mienky. Všeobecne rozšírené zmyšľanie nevyvracia predovšetkým poznámky alebo komentáre rozprávačovho prehovoru, ale vývoj príbehu. Prvá širšia charakteristika Lapaja a prostej slovenskej ľudovej duše obmieňa schémy všeobecne rozšírenej pozitivistickej teórie prostredia. Zdanlivo vedecké argumenty svedčia skôr o vecnej próze ako živom hovorovom jazyku. Práve preto nie je dôvod názorne rozlišovať prehovor rozprávača a mienky verejnosti. Rozprávač vyslovuje všeobecne známe predsudky, ale vonkoncom nenapodobuje spôsob jazykového prejavu bežného človeka:

Nemá ani slasti, ani strasti, a tak nemá ani myšlienky, ktorým by chcel dať výraz. Veď celé slovenské plemeno je väčšmi chladné, menej vášnivé a citlivé než maďarské. Ani nečudo. Slováci prichádzajú na svet v chladnejšom kraji, slnko im vychádza neskôr a skôr zapadá, a ešte aj okolo poludnia hreje slabo, akoby to nerobilo vďačne. (s. 80)

6 Prvú polovicu zhruba 25-stranovej poviedky zaberá predstavenie hrdinu, resp. náčrt predchádzajúceho deja príbehu. Čitateľ sa zoznámí so slovenským hájnikom Lapajom a jeho zvykmi, dozvie sa, že široko-ďaleko v celom kraji je najchýrnejším gajdošom. Je to mlkvy, mrzutý človek, lipne iba na svojich gajdách z kozľacej kože a má ich pri sebe vo dne aj v noci. Iný slávny gajdoš sľúbil veľký peniaz miestnemu dedinskému krčmárovi Eliášovi, ak mu zadováží slávne gajdy z kozľaciny, ale Lapaj sa nad Eliášovou ponukou iba zasmeje. Vlastný dej poviedky sa začína tým, že Lapaj v jesennom daždi spozoruje pohyb okolo svojej koliby. Najprv si myslí, že sa tam obšmieta zlodej, ktorý chce zberať úrodu zverenú do jeho ochrany.

Na svoje prekvapenie narazí na mladú dievčinu, ktorá ho roztrpčene prosí len o to, aby sa na ňu dobre zahľadel a potom „jemu“ povedal, ako vyzerala. Lapaj z jej reči nič nerozumie, nevie, komu by mal referovať o zovňajšku dievčiny. Keď sa presvedčil, že nič nevzala, pustí ju, a vtedy odchádzajúca dievčina naňho zakričí a požiada ho, aby jej prepáčil to, čo mu spôsobila. Lapaj si sprvoti myslí, že predsa len niečo ukradla, ale zrazu len počuje žblnkot vody a pochopí, že dievčina skočila do rieky. Keď sa vráti do koliby, nájde v nej batola. Ráno pošle istého chlapca k richtárovi, aby obec pridelila dojku k dieťaťu. Keď sa však dostaví stará babica, aby odniesla dievčatko, Lapaj jej ho jednako len nedá. V noci neutichajúci detský plač ho presvedčí, že dieťa potrebuje teplé ležovisko a mlieko. Na úsvite zájde k Eliášovi a široko-ďaleko známe gajdy predá za pár vankúšov a jednu dojnú kozu, hoci predtým mu Eliáš sľuboval päťdesiat toliarov.

Citáty v texte sú prevzaté zo slovenského prekladu poviedky Slávny gajdoš Lapaj z cyklu *Slovenskí rodáci (Poviedky a obrázky o nich)*. In: MIKSZÁTH Kálmán: *Slovenskí rodáci*. Preklad Karol Wlachovský. Bratislava : Vydavateľstvo Marenčin PT, 2010. V origináli: MIKSZÁTH Kálmán: *Mikszáth Kálmán összes művei*. Zv. 32. Red. Bisztray Gyula a Király István. Budapest : Akadémiai Kiadó, 1968.

68 Vecný tón ďalej prechádza viacerými odsekmi a potom sa končí úsekom rozoberajúcim charakter slovenskej ľudovej slovesnosti. Ako príklad možno uviesť, že hodnotenie spôsobu Lapajovho prednesu sa pričleňuje k vybranému textu ľudovej piesne:

Štefan Lapaj vie tak presne, tak srdcelomne zahrat' na gajdách túto pieseň! Pritom predsa ani tú nevie precítiť. Nikdy nikoho nelúbil. Počas pozemského života ho nezaujímala nijaká dievčenská tvár. Nespomína si, že by sa mu bolo srdce (ak ho má) niekedy vôbec pohllo, rozbúšilo, hoci by bol mal na to ozaj dosť príležitostí, lebo gajduje na každej významnejšej svadbe v kraji. (s. 81)

V citovanom úryvku niet stopy po ráznom rozlíšení verejnej mienky a rozprávačovho prehovoru. Rozprávanie síce napodobuje ústne podanie, ale v texte sa to uskutočňuje podobne ako v ostatných častiach, viditeľne nenasycuje riešenia, ktoré poukazujú na živý hovorový jazyk, nepoužíva všeobecné životné múdrosti, úslovia alebo porekadlá. Platnosť prečítaných tvrdení na oboch uvedených miestach textu neskôr spochybní rad rečníckych otázok v dvoch odsekoch, ktoré spochybňujú nielen Lapajovu povahu nespôsobilú cítiť, ale značne relativizujú aj argumentáciu, ktorá sa odvoláva na prostredie:

Láska drží všetko pokope. Vari jediný Lapaj by necítil, nemyslel, nemiloval? Vari je to možné? Kto by to vedel povedať? Preto, že sneh pokrýva starú Fatru a jej bystriny stroho hlásia, že z jej útrobov nesála životodarná sila, ktorá poskytuje pokrm bylinám, kvetom, ktovie, či hlboko v jej žalúdku nevie pochovaný oheň, ktorý burácavo vyrazí, keď si nájde otvor.

Smutný je biely kavyľ, ktorý tam rástol bez akejkoľvek lásky a živori na holej pláni ako šedivý vlas, rozpráva o studenom, nevlúdnom svete, ale nevie povedať, čo môže byť hlbšie vnútri. (s. 89)

Pasáž, ktorá napodobňuje aj vlastnosti živého hovorového jazyka, pochybne narába s tými tvrdeniami, ktoré sa predtým objavili aj v rozprávačovom prehovore. Rétorické otázky navodzujú príbeh dojčata a predaja gájd, teda posledné slovo vypovie akt zrušenia platnosti všeobecne rozšíreného národného predsudku.

V poviedke s názvom Čierny kohút⁷ rozprávačovo hľadisko sa ešte menej ako vo vyššie uvedenom príklade oddeľuje od verejnej mienky, ktorej stanovisko predtým predstavil ako samo osebe pochopiteľnú pravdu. Rozprávač pri rozvážaní základnej situácie vymenúva, koho vzala chrípka z obce Paráska v zime roku 1890, a potom nasleduje ďalší menoslov osôb:

7 V skromných pomeroch žijúca staršia manželská dvojica Kupoliovcov pripravuje slávnosť od radosti, že sa im podarilo vyučiť vnuka Paľa, ktorého banský inžinier prijal za pomocníka. Starý otec v rozjarenej nálade vykručí v tanci ešte aj babku. Silne sa rozohreje, v zimnom chlade otvorí oblok, prechladnutie skomplikuje vážna pľúcna choroba. Rodina sa rozhodne, že v nádeji na skoré

Vymenoval som iba tých významnejších. Ale už je všetko jedno: tí, ktorí sa odobrali, odišli so slávou Božou, horšie je, že tí, čo zostali, prekonávali nové choroby a duša chodila do nich len spávať. V takom zlom stave bola manželka Jána Makutiho, pekná mladá Bolnádová rodená Rozália Szabóová, Michal Vereš, Karol Veľký, na hornej strane zase Jozef Kupoli, Imro Rozumný a Pavel Pataky. Pravdaže, tu spomínam tiež len zemanov, sedliak sa neráta. (s. 193)

Posledná veta citátu evokuje zmýšľanie panského sveta. Tvrdenie („sedliak sa neráta“) je samo osebe také zrozumiteľné, že ho stačí podhodiť ako poznámku, každý si predsa uvedomuje jeho pravdivý obsah. Z rozprávačovho zmýšľania neskôr prenikne do prehovoru iba jediné slovo. Rozprávač tvrdenie nevyvracia ani nespochybuje explicitným spôsobom, na prvý pohľad sa javí len ako opakovanie predošlého vyhlásenia, ako konkretizovaná obmena. Kupoliho rodina oslavuje, lebo banský inžinier zamestnáva ich vnuka ako pomocníka. Pri opise hostiny rozprávač spomenie sluhu Vinca:

Pod stolom pes mlaskal nad kosťami, dnu bol aj vrabec a veselo poskakoval okolo pece. Iba starý Vinco obedoval vonku v kuchyni, lebo darmo, zemaniam sú predsa len zemaniam! Jedného starého Vinca zasa nemožno len tak prisadiť k stolu, ale potom po obede na popíjanie vína aj jemu uvoľnia miesto pri ňom, lebo Ježiš Kristus zomrel aj zaňho (ale, pravdaže, iba napoly). (s. 197 – 198)

vyliečenie ho pošlú na liečenie do Štajerska, ak bude dobrá úroda. Paľo v noci pri mlatbe potajomky prisype k pšenici obilie, ktoré kúpil za plat, podobne aj starý sluha Vinco potuteľne priloží svoje zrno. Takto je úroda mimoriadne dobrá. Nič netušiaci Kupoli sa veselo chystá na cestu, vyberie sa do mesta predat pšenicu. Cestou však natrafí na veľmi choré dospievajúce dievča, ktoré vezme do opatery. Dievča takmer v bezvedomí vo vysokej horúčke jednostaj blúzni o istom čiernom kohútovi, ktorému na krku visí zvonec a ním ju jednostaj vyvoláva. Starý Kupoli dorazí do mesta a v hostinci prenajme izbu pre choré dievča a potom k nej zavolá lekára. Dievčina napriek opatere zakrátko zomrie, pohreb objedná Kupoli na vlastný účet. Polovica ceny úrody sa už minula, keď Kupoli začne hrať karty v nádeji, že výhra mu nahradí chýbajúcu sumu. Prirodzene, ešte aj tú stratí. Doma Kupoli na sebe ustavične cíti babkin vyčítavý pohľad, a preto si radšej vyjde do chotára namiesto toho, aby sedel doma tak ako predtým. Vytrvalý pohyb mu prinesie chuť do jedla, vráti zdravie a o niekoľko mesiacov zosilnie tak, že sa už hovorí o zagulatenom Kupolim. Istého dňa sa v bani stane nešťastie, starí rodičia sa dozvedia, že všetci zahynuli. Avšak nečakane sa dostaví vnuk Paľo, ktorý rozpovie príbeh vlastnej záchrany. Isté mladé dievča s čiernym kohútom pod pazuchou si ho dalo vyvolať zo štólne so správou, že nejaká žena naňho čaká v lese. Paľo sa ta vyberie, lebo si myslí, že ho milienka volá na schôdzku. Baňu zasypalo vtedy, keď dorazil na okraj lesa, a tak sa zachránil. Kupoli počúva rozprávanie s presvedčením, že mŕtve dievča mu zachránilo vnuka pred smrťou. Keď to spolu s Vincom dokazuje pochybovačnému Paľovi a babke, vonku sa zrazu ozve kohút.

Citáty v štúdii sú prevzaté zo slovenského prekladu poviedky Čierny kohút. In: MIKSZÁTH Kálmán: *Lubovnianske strašidlo (Statok na predaj, Noc v Zlatom chrobáku, Čierny kohút, Poliačik Fili)*. Preklad Karol Wlachovský. Bratislava: Vydavateľstvo Marenčin PT, Bratislava, 2013, s. 192 – 246. V origináli: MIKSZÁTH Kálmán: *Mikszáth Kálmán összes művei*. Zv. 32. Red. Bisztray Gyula a Király István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968.

70 roč. 64, 2017, č. 1

Citovaný úryvok mobilizuje formu ironie, keď zdanlivo schvaľuje postup domá- cich. Opis psa a vrabca, druhého domáceho oblúbenca, ešte nevyhnutne nebije do očí, zmienku o nich predsa môžeme vnímať ako fragmentárnu súčasť kresby žánrového obrazu. Súčasne so zreteľom na efektný záver zmienku možno pokla- dať za prípravu pointy. V zátvorke uvedená ironická výhrada sa stáva nápadná tým, že jej obsah je v úplnom protiklade s teologickým chápaním vykúpenia. Bez rozdielu na spoločenské postavenie sa každý človek môže rovnako zúčastniť na milosti vykúpenia, zákony tohto pozemského sveta predsa neovplyvňujú uplat- ňovanie božieho milosrdenstva. Komická poznámka v zátvorke ďalej stupňuje, že ho nemožno chápať iba v tomto zmysle: zámer ľudí sedliackeho stavu motivuje vykúpenie Kristovej obete v polovičnej miere ako v prípade osôb zemianskeho po- stavenia, alebo aj tak, že Ježiš odviezol „polovičnú prácu“ a iba spolovice poskytol možnosť vykúpenia sedliakom. (Aby sme nespomenuli taký mierne blasfemic- ký výklad, podľa ktorého pre sedliakov Kristus naozaj ani neumrel, iba napoly.) Účinok vsuvky v zátvorke je taký bravúrny, že ju ťažko možno brať vážne, okrem ironizovania významových vrstiev ho možno chápať aj ako priamy výrok, ktorý prepisuje významy: Kristus umrel len spolovice, vstal predsa z mŕtvych. Aj pre sedliakov umrel len spolovice, ako pre živú dušu ktokoľvek iný, a práve preko- naním smrti predsa priniesol vykúpenie pre celé ľudstvo. Poukaz na všeobecný odkaz vzkriesenia teda ruší jeho prvoradý, doslovný význam.

Aký význam má citované verejné zmýšľanie vzhľadom na celú povied- ku? Vôbec to nie je marginálny moment, lebo opatrovanie neznámej dievčiny, resp. príbeh jej pohrebu nie je nič iné ako dôsledné uplatnenie kresťanskej ná- boženskej morálky (pravda, starý Kupoli sa po milosrdnom skutku zaraz zapojí do kartárskej partie a premrhá cenu úrody, čo blahodarne zabráni tomu, aby sa poviedka naďalej vyvíjala vo veľmi prívetivom tóne). Pohreb biednej sirotky stavia do centra prikázanie o kresťanskej láske k bližnému ako parabolický príbeh, ktorý spočíva na všeobecnom princípe, a podľa neho sú pred Bohom všetci rovní. Ak by rozprávanie nechalo v platnosti zvrat *sedliak sa neráta*, potvrdilo by to práve bezpredmetnú podstatu rozpovedaného príbehu.

Dej sa však obracia proti verejnej mienke nielen za pomoci postavy diev- čaťa. Vincova figúra – v súvislosti s ňou ako s konkrétnou osobou narácia navodzuje rozdiel medzi pánom a sluhom – splňa dôvernú funkciu. V tejto pozícii sa často stáva, že sa zvrtné hierarchický vzťah medzi ním a gazdom: v deji Vinco viac ráz vyhreší svojho chleboдаря a napokon on usporiada vzťah s jeho manželkou. Ich hodnotové stupnice sa veľmi nelíšia, hoci Vinco často karhá svojho gazdu, že kvôli neznámemu dievčaťu začne rozhadzovať peniaze, ale potajme aj on sám kupu- je kvety na hrob. Kupoli po zvadách najprv rozhodne tak, aby sa na pohrebnom obrade nespomenulo Vincovo meno v odobierkach s nebohrou, ale neskôr oľutu- je svoje rozhodnutie, a keď sa vráti ku kňazovi, nadiktuje mu meno Vinca Papa a má pocit, „akoby zhodil zo seba *metrákovú tárchu*“ (s. 225). Ich vzťah sa teda iba zdanlivo zakladá na spoločenskej hierarchii, v skutočnosti stavia na vzájomnej citovej väzbe. Na to poukazuje aj to, že na liečebné výdavky starého gazdu Vinco sporí práve tak ako Kupoliho vnuk. V súlade s dôvernou familiárnou postavou je Vinco teda skôr členom rodiny ako sluhom.

Okrem roviny príbehu poviedky Vinco aj na metafiktívnej úrovni vyvracia zvrat *sedliak sa neráta*. Čierny kohút je taká fantastická poviedka, v ktorej sa narácia

až do konca usiluje udržať rovnováhu medzi podivným a zázračným. Nadprirodzené, zázračné a pravdepodobné vysvetlenia nezvyčajných udalostí sú zakaždým vo vzájomnom protikladnom vzťahu. Prolepsia Paľovej šťastnej záchrany ešte pred banským nešťastím zdanlivo zapadá do metafyzickej súvislosti: v mene neznámeho dievčaťa vo veršoch, ktoré napísal kantor, mŕtva sľubuje: „*V myšli budem s tebou na tom svete druhom. / Prosím, dovoľ stať sa tvojím verným sluhom*“ (s. 226). Neskôr Paľo informuje o tom, že sa zachránil preto, lebo vyziabnuté dospievajúce dievča, ktoré „*pod pazuchou malo čierneho kohúta*“ (s. 243), ho ešte pred závalom dalo vyvolať z bane, aby mu povedalo, že „*v lese na čistine vás čaká jedna žena*“ (s. 244). Čitateľ sa už predtým dozvedel, že Pišta obľutuje krásavicu Horváthovú, s ktorou ho videli stretať sa „*v lese, na poli, pri hradných ruinách na vopred dohovorených miestach*“ (s. 199). Rukolapné vysvetlenie však spochybní, že Paľo na poznámku starej matky, ktorá odosielateľku odkazu stotožňuje s Horváthovou, odpovedá takto: „*podľa opisu dievčiny sa nevelmi podobala na tú, ktorú má babka na myšli*“ (s. 244). Poviedka zároveň necháva otvorenú aj možnosť, že Paľo popiera iba zo slušnosti. Aj naďalej zachováva predpoklad zvestovateľkinej totožnosti tým, že dievčina sa mu javila veľmi podivná. Okrem toho obe boli plavovlásky, hoci ani to nemá silu dôkazu, lebo svetlé vlasy predsa vonkoncom nie sú zriedkavé. Jednako je to ďalší nepatrný moment, ktorý zblízuje obe postavy.

Kupoliho otázka však prináša zvrät v nadprirodzenom skúmaní, komicnosť jeho prehovoru „*A kohút mal červený hrebienok*“ (s. 244) predsa zrazu posúva do smiešneho zafarbenia podozrenie vplyvu záhrobia. Podporuje tento posun, lebo vyjde najavo, že kohút nemal zvonec na krku. Otázka napokon zarazí Paľu a v odpovedi, ktorou pripomína starému otcovi, že zvonce „*zvyčajne mávajú iba ovce*“ (s. 245), takisto posilňuje komický register. Hoci v panujúcom tichu nábytok „*strašidelne zapraštal*“ (s. 245) a Kupoli s preduchovnenou tvárou vyhlási, že mŕtve dievča prišlo zachrániť jeho vnuka, stará matka a Paľo pozrú na seba a ich pohľad prežrádza, že „*od veľkého šťastia sa pominul na rozum*“ (s. 246). V tomto bode sa fantastickosť poviedky schyluje k prehre, ale Kupoliho istota sa ešte vždy prejavuje v komickej farbe. Vtedy vstúpi na scénu Vinco:

Ale Vinco, ten múdry, pochybovačný Vinco sa pohl na prípecku.

– Áno, bola to ona! – potvrdil roztraseným hlasom a prežehnal sa. – Pochválen buď Ježiš Kristus. (s. 246)

„Pochybovačný“ prívlastok dáva zvláštny výraz Vincovmu prehovoru, rozpráva predsa niekto taký, ktorého všetci poznajú ako pochybovačného, navyše nehodoverného človeka. Vincovo svedectvo zvráti poviedku do rovnovážnej polohy medzi nadprirodzeným a racionálnym. Bezprostredne nasledujúci záverečný prehovor rozprávača už narába s rovnako pravdepodobnou možnosťou dvojakého vysvetlenia udalosti:

V tej chvíli sa vonku ozval kohút. Bol to buď babkin kohút, ktorý hlási, že je už polnoc. Alebo ten druhý, tajomný kohút prišiel upozorniť: Kikiriki! Tu sme boli, boli sme to my. (s. 246)

72 Vincov prehovor zohráva rozhodujúcu úlohu v tvorbe charakteru poviedky. Bez jeho „zásahu“ by podivné udalosti namiesto nerozhodnutej fantastickosti získali racionálne vysvetlenie. Poviedka teda v metafiktiivnej rovine spochybňuje všeobecné zmýšľanie, podľa ktorého *sedliak sa neráta*.

V anekdotickom rozprávaní, ktoré Mikszáth uplatňuje v obmenách, teda rozprávač zavše drží odstup od verejnej mienky, hoci jej zmýšľanie zdanlivo aj sám akceptuje. Otvorené alebo latentné spochybnenie verejnej mienky poukazuje na to, že v rozprávačskej praxi Mikszáthov anekdotický spôsob rozprávania nemožno chápať ako sprostredkovateľa kolektívneho stanoviska, resp. kolektívneho hodnotového systému. Mikszáthov anekdotizmus nielenže nevylučuje uplatnenie individuálneho spôsobu náhľadu, ale rozpracúva početné zložité naratívne postupy signalizácie individuálneho uplatnenia. Týmto Mikszáth vytvoril pre maďarskú literárnu modernu 20. storočia možnosť ďalšieho rozvíjania a inovácie anekdotickej narácie. Prirodzene, rozprávačov prehovor a implicitná autorova hodnotová sústava sa ráznejšie a demonštratívnejšie vzdaluje od verejnej mienky v dielach moderných autorov ako u Mikszátha, ale jeho poetika prózy otvorila cestu pre uplatnenie tejto tendencie.

Pramene

MIKSZÁTH, Kálmán: *Lubovnianske strašidlo (Statok na predaj, Noc v Zlatom chrobáku, Čierny kohút, Poliačik Fili)*. Preklad Karol Wlachovský. Bratislava : Vydavateľstvo Marenčin PT, 2013.

MIKSZÁTH, Kálmán: *Slovenskí rodáci*. Preklad Karol Wlachovský. Bratislava : Vydavateľstvo Marenčin PT, 2010.

Literatúra

Herczeg, Gyula: *A modern magyar próza stílusformái*. Budapest : Tankönyvkiadó, 1979.

Tibor Gintli, PhD.
ELTE, Katedra dejín modernej
maďarskej literatúry
Múzeum körút 4/A
1088 Budapešť
Maďarsko
e-mail: gintlitibor@gmail.com